

тичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. Київ, 1996. С. 23-25; Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ, 2008. С. 164-165, 173; Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський... С. 38; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. : У 2 кн. Київ: Грамота, 2007. Кн. 1. Яковлева Т. Гетьманщина... С. 114-117, 230-238; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁵ Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁶ Горобець В. Еліта козацької України... С. 186-187.

²⁷ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 211, 212.

²⁸ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург, Тип В. В. Пратца, 1872. Т. 7. С. 189.

²⁹ НБУ. ІР. Ф. 2. Спр. 15425-15487. Арк. 98-100; Акты ЮиЗР. Т. 7. С. 206; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. 10. С. 148.

³⁰ Акты ЮиЗР. Т. 4. С. 39; Там же. Т. 7. С. 206-209; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 145, 163, 192-193.

Vitaliy Stepankov. Grouping of the elite and the relationships between them in the period of Hetman B. Khmelnytskyi and on the eve of the civil war (1648 – March 1658 pp.). The article is devoted to the complex problems of the Ukrainian revolution of 1648 – 1676, namely: the formation of the groups among the political elite, their political views, the nature of the relationship, etc. It is established that they were the groups of individuals, organizationally unrelated, who held approximately the same views on the processes of state-building. They were characterized by the fluidity of staff, the tendency to conformity and victualing methods in achieving the goal. The most influential among them were such groups as «independence supporters», «radicals» and «autonomists». The rise to power of I. Vygovskiy exacerbated the struggle between them and placed Cossack Ukraine to the brink of civil war.

Key words: Cossack Ukraine, the political elite, the group, the Cossacks officer, fight.

Отримано: 17.05.2017

УДК 94 (477.42) «1660»

Олександр Мацьков

ПОХІД ВІЙСЬКА Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО СЛОБОДИЩА 1660 РОКУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МАРШРУТУ

Олександр Мацьков. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту. На підставі аналізу архів-

них матеріалів, опублікованих джерел та літератури нами здійснена спроба відтворити маршрут походу війська гетьмана Ю. Хмельницького під час кампанії восени 1660 р. Відповідно до ухвал Васильківської ради, гетьман на чолі правобережних полків виступив пізніше та рухався іншим шляхом. Аналіз просування українців по населених пунктах дозволяє глибше з'ясувати причини їхнього зволікання у час, коли російсько-українська армія В. Шереметьєва перебувала у облозі поблизу Любара.

Ключові слова: козацька Україна, Московія, Річ Посполита, Кримське ханство, Ю. Хмельницький, В. Шереметьєв, українське військо, козацька старшина, похід, маршрут.

Александр Мацков. Поход войска Юрия Хмельницкого к Слободищам 1660 года: проблема определения его маршрута. На основании анализа архивных материалов, опубликованных источников и литературы нами предпринята попытка воссоздать маршрут похода войска гетмана Ю. Хмельницкого во время кампании осенью 1660 г. Согласно постановлений Васильковской рады, гетман во главе правобережных полков выступил позднее и двигался другим путем. Анализ продвижения украинцев по населенным пунктам позволяет глубже выяснить причины их промедления во время, когда русско-украинская армия В. Шереметева находилась в осаде возле Любара.

Ключевые слова: казацкая Украина, Московия, Речь Посполитая, Крымское ханство, Ю. Хмельницкий, В. Шереметев, украинское войско, казацкая старшина, поход, маршрут.

Проблема ролі українського війська під проводом гетьмана Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 р. продовжує залишатися дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Досі вона не ставала предметом окремого дослідження. Історики або ж оминають її, або ж характеризують побіжно в контексті перебігу виправи. Часткове пояснення цьому можна знайти у причині обмеженості та фрагментарності джерельної бази, зокрема майже повної відсутності документів українського походження, що не дозволяє відтворити повноту картини подій. Певне виключення в українській історіографії становить монографія В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року». Автор притримується думки щодо неготовності гетьмана до походу та його нерішучості надати у критичний момент допомогу армії В. Шереметьєва. Подібна поведінка українського керманіча пояснювалася пропольською орієнтацією переважної частини правобережної старшини, яка «... не думала Шереметьєву допомагати»¹. Цінний фактологічний матеріал, який стосується ухвал Васильківської ради та маловідомих листів Ю. Хмельницького до головнокомандувача В. Шереметьєва, знаходиться у праці російського дослідника А. Барсукова «Род Шереметевых». На його переконання, повільність маршу правобережних полків до Чуднова свідчило про їхнє небажання об'єднуватися з російсько-українським військом².

Окремі аспекти зазначеної тематики присутні і в роботах польських істориків. Відтак, А. Хнілко виокремлює напрям руху полків гетьмана через терени поблизу Білої Церкви в сторону Бердичева³. Підтримує цю думку сучасний науковець М. Гевьонда⁴. Запізнілий вихід у похід війська Ю. Хмельницького розглядається Л. Оссолінським як доказ відсутності скоординованості дій із головними силами В. Шереметьєва й браком мотивації серед правобережного козацтва⁵. Власне бачення поведінки українського гетьмана та його оточення під час походу відображено у науковому доробку П. Кролля⁶. Загалом актуальність даної теми визначається необхідністю визначення маршруту просування правобережних полків до Слободища, а також з'ясування позиції представників козацької старшини до участі у кампанії та їх зовнішньополітичній орієнтації.

Початок літа 1660 р. ознаменувався для козацької України посиленням нападів татар у прикордонні землі⁷. Поглиблення московсько-польського військового конфлікту, невдачі на литовському фронті війська князя І. Хованського (битва під Полонкою 28 червня 1660 р.) спровокували появу у московських керівних колах ідеї проведення військового походу проти Речі Посполитої*. Перебуваючи під протекцією царя, Гетьманщина змушена була виступити в ролі союзника Московії. Звістка про майбутню кампанію не знайшла підтримки серед переважної більшості правобережної козацької старшини, котра була незадоволена відмовою царського уряду у перегляді статей Переяславського договору 1659 р. Частина представників української еліти розуміла, що Москва розглядає українців лише як інструмент для досягнення власних зовнішньополітичних цілей⁸.

17 липня у Василькові відбулася військова рада за участі генерального головнокомандувача, київського воєводи В. Шереметьєва, російських князів Г. Козловського, Ю. Барятинського, гетьмана Ю. Хмельницького, наказного гетьмана Т. Цицюри та козацької старшини з метою вироблення стратегічного плану дій проти Речі Посполитої та Кримського ханства⁹. На час її скликання була відсутня точна інформація про сили та місця перебування противника, що ускладнювало розробку найбільш вигідної комбінації заходів. Згідно наявних даних, коронний гетьман С. Потоцький з 10 тис. армією знаходився в околицях Меджибожа¹⁰. Щодо дислокації кримських татар подавалися різноманітні відомості. У червні захоплені в одній із сутичок 12 ординців під час допиту повідомили про перебування війська нурадин-султана Мурат-Гірея на молдавському кордоні поблизу Білгорода¹¹. Цю інформацію підтверджували перехоплені листи кримської знаті до экс-гетьмана І. Виговського, котрі віз із собою посланець С. Богушевич¹². Проте орда нурадин-султана була не єдиною в розпорядженні хана Мехмет-Гірея. У тому ж таки Білгороді знаходилося військо калги-султана¹³. Перекопські татари на чолі з Карач-беєм мали атакувати Запорозьку Січ. Сам хан з ордою перебував у районі Азова. Ситуація в регіоні могла змінитися у будь-який момент і достеменно нікому не було відомо в якій

* Корона Польська також проводила мобілізаційні заходи та заручилася підтримкою Кримського ханства.

послідовності і яка саме з орд вирушить до козацької України¹⁴.

Проект походу, розроблений московським головнокомандувачем напередодні ради, передбачав розгром Речі Посполитої і нав'язання їй вигідних Москві умов капітуляції. Київський воєвода планував захопити Львів, залишити там залогом на чолі з князем Г. Козловським, а самому з рештою війська прямувати далі на Краків¹⁵. У результаті тривалого обговорення були внесені певні корективи. Передбачався поділ російсько-українських військ та рух окремими шляхами. Відтак, В. Шереметьєв із своєю армією та лівобережними полками наказного гетьмана Т. Цицюри вирушав з-під Києва в напрямку Котельні, прямуючи далі до Меджибожа. У свою чергу, Ю. Хмельницький із правобережними полками починав свій марш з Уманщини і мав завдання контролювати так званий Гончарський шлях*, яким зазвичай просувалася орда¹⁶, аби не допустити її до об'єднання з поляками¹⁷. При умові успішного ходу операції, війська мали з'єднатися в районі Бердичева – Слободища, розгромити військо С. Потоцького й прямувати далі до Львова¹⁸.

В. Смолій та В. Степанков слушно звернули увагу на територіальний принцип поділу української армії, що свідчив про існування протиріч між старшинами обох частин козацької України та недовіру московського командування до правобережного козацтва¹⁹. Погоджуючись з поданою думкою, П. Кроль часткове пояснення подібному розподілу сил вбачає у більшій зацікавленості правобережних козаків у захисті територій фактичного місця їх проживання від татарського нападу. Також, зважаючи на активні воєнні дії взимку 1660 р.²⁰, правобережні полки знаходилися у підвищеній бойовій готовності й ефективніше могли виконати покладене на них завдання²¹.

Важливим пунктом Васильківської ради стала домовленість між Ю. Хмельницьким та В. Шереметьєвим про те, що першим у похід вирушить київський воєвода, а полки українського гетьмана пізніше. Опосередкованим підтвердженням існування такої ухвали слугує інструкція дана посланцеві до царя сотникові Г. Поддониченку 24 липня до царя, в якій гетьман просив надати йому додаткові військові сили, оскільки «Василь Борисович Шереметьєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти...»²². Даний стратегічний крок здійснювався з метою запобігти удару з тилу орди калги-султана або ж самого хана, в той час коли всі війська мали концентруватися на Правобережжі²³. У листі від 13 серпня до коронного конюшного Б. Радзивілла случський комісар В. Хуринь відзначав: «Козаки з ними (з армією В. Шереметьєва – О. М.) не хочуть йти, щоб не залишити в тилу орду...»²⁴. Не випадково на етапі розробки проекту походу В. Шереметьєв звертав увагу на територію Уманщини та пропонував залишити там князя Г. Козловського з його підрозділом і в додачу надати йому в розпорядження умансь-

* Гончарський шлях або ж урочища Гончариха вважалася прикордонним пунктом чотирьох воєводств – Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського. Див. детальніше: Грушевський М. Гончариха // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : В-во «Світ». 2003. Т. 5. С. 147-149.; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993. Вип. 5. С. 63-65.

кий, паволоцький та брацлавський полки з метою запобігання татарському нападу²⁵.

У поодиноких джерелах зустрічається інформація про те, що Ю. Хмельницький та його найближче оточення під час Васильківської ради дотримувалися «таємного плану» экс-гетьмана І. Виговського. Його суть зводилася до недопущення об'єднання армії російського головнокомандувача та полків молодого гетьмана. Ці відомості повідомив у Москві кошовий отаман І. Брюховецький уже після завершення кампанії, тому розглядаються нами як сумнівні. Не виключено, що робилося це з метою очорнити постать Ю. Хмельницького та його прибічників²⁶. Після Васильківської ради Ю. Хмельницький прибув до Корсуня. Звідси вислав до Москви вже згадане посольство на чолі із сотником Г. Подониченком, яке мало повідомити про результати скликання воєнної ради. Війська при ньому не було²⁷. На початку серпня гетьман відправився до Чигирини й наказав полкам концентруватися поблизу селища Ташлик (між Чигирином і Уманню)²⁸.

У період збору Ю. Хмельницьким війська від козацьких полковників та сотників у другій половині серпня почали надходити відомості про напади татар на прикордонні міста та села²⁹. Поділяємо припущення В. Герасимчука, що це була орда нурадин-султана, котра прямувала до поляків. З метою затримати її просування за наказом гетьмана у різні місця відправилася частина правобережних полків³⁰. У Шаргород прибули уманський М. Ханенка та брацлавський М. Зеленського полки, у Вільхівці, поблизу Могилева, подільський полк Є. Гоголя. Згодом до них ще приєднався кальницький – І. Вертелицького³¹.

Тим часом Ю. Хмельницький в останніх днях серпня з рештою полків вирушив у похід. Першим відоме нам місцем дислокації української армії стало поселення Кальниболото, що на той час було містечком. Про це інформує переписна книга, складена у 1654 р. для проведення присяги українських жителів на підданство російському царю. У ній серед опису міст Уманського полку фігурує і Кальниболото³². Саме тут 5 вересня гетьман написав листа бельському воеводі Г. Ромодановському, в якому давав зрозуміти, що поки не потребує його допомоги: «А буде потрібно, и ми негайно милість твою про підмогу писанням нашим повідомимо»³³. Однак, наступного дня у листі до В. Шереметьєва вже прохав негайно вирушати до Меджибожа, куди і сам рухався, «щоб їх [поляків і татар – О. М.] випередити і до Черкаських міст воювати не допустити і для всякого замислу з'єднатися не дати»³⁴. Як зрозуміти цю різку зміну позиції українського гетьмана? Адже різниця становила лише один день. Припускаємо, що 6 вересня Ю. Хмельницький отримав інформацію від полковників про невдачу перехоплення орди та її подальший рух у сторону Меджибожа, де дислокувалася армія С. Потоцького. Не потрібно забувати і факту ворожого ставлення правобережного козацтва до московитів. Прихід князя Г. Ромодановського фактично позбавляв старшину ключової ролі у прийнятті рішень стосовно стратегії ведення бойових дій. Наступна згадка про місцеперебування українського війська датується 15-м вересням у селі Зарубинці³⁵. 19 вересня Ю. Хмельницький надіслав листа В. Шереметьєву з

повідомленням про те, що перебуває у містечку Бузівка за 90 верст* від російсько-українського табору та йде на допомогу (отримав повідомлення про блокаду армії київського воєводи)³⁶. Аналіз географічних назв та співставлення їх з тогочасними картами дають підстави вважати, що мова йде за населений пункт, який знаходився за 9 км на схід від Зарубинців³⁷.

З цього можемо зробити такі висновки. По-перше, військо Ю. Хмельницького від кінця серпня по 19 вересня по суті залишалося на початковому етапі походу Зарубинці – Бузівка. По-друге, впадає у вічі повільність його руху. Орієнтовно за 10 днів українці подолали близько 90 км. По-третє, українське командування станом на 19 вересня вже оперувало інформацією про облогу польсько-татарською арміями російсько-українського війська під Любарем.

Історики, оцінюючи похід з точки зору стратегічних та політичних міркувань, вбачають неспішний марш української армії у ваганні гетьмана та його неготовності до кампанії, очікуванні підходу московських підрозділів, зосередженні уваги виключно на нейтралізації татар тощо³⁸. Ми не зовсім погоджуємося з наявними твердженнями. Перейшовши восени 1659 р. під протекцію царя, Ю. Хмельницький ставав його підданим і суперечити наказу про участь у виправі він не міг, навіть якщо це не співпадало із його замислами. До того ж ухвалений план на Васильківській раді передбачав пізніший вихід правобережних полків та заходи стосовно усунення ординської загрози. Не доцільно говорити і про неготовність війська. Впродовж серпня українське командування проводило мобілізацію та вживало заходи стосовно забезпечення контролю у прикордонних землях. Також у контексті повільності просування українців варто враховувати кліматичні умови (стояла осіння дощова погода), переправи через річки, болота тощо.

На нашу думку, головною причиною зволікання українського командування залишалася небезпека вторгнення татарської орди хана або ж калги-султана у межі козацької України. У записках сучасника подій, казимирського райці М. Голінського** у серпні 1660 р. якраз згадується Мехмет-Гірей, а не нурадин-султан, який «з військами своїми татарськими в полі стоїть та очікує на війська коронні»³⁹. У листі до С. Потоцького 24 серпня хан повідомляв про наміри найближчим часом провести диверсію проти Московії та Гетьманщини, однак не конкретизував, у який саме регіон⁴⁰. У той же час не менш значимим було небажання переважної більшості старшини Правобережжя воювати за інтереси Москви. Зважаючи на молодість та недосвідченість гетьмана, їхня позиція залишалася визначальною. Анулювання Гадяцької угоди та укладення не вигідних Переяславських статей створило на 1660 рік ситуацію, при якій старшинське угруповання державницького спрямування не мало чіткої стратегії ведення

*«Уложення» царя Олексія Михайловича 1649 р. встановило розмір версти в 1 тисячу сажнів або ж 2134 м. Відстань по прямій лінії Бузівка – Любар складає 190 км. Проводячи математичний обрахунок (90x2134) отримуємо результат у 192 км, який практично співпадає із заявленою цифрою. Див. детальніше: Малий енциклопедический словарь (1907–1909). СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1907. Т. 1. Вип. 1.

** Детальніше див. Федорук Я. Рукопис Мартіна Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. С. 37-87.

політики, тому намагалося маневрувати між трикутником Москва – Варшава – Бахчисарай та діяти на використанні їхніх суперечностей⁴¹. Незважаючи на домовленості з російським урядом, деякі правобережні полковники виявляли лояльність до Корони Польської й не виключали можливість порозуміння з королем⁴². Серед них потрібно виокремити уманського полковника М. Ханенка та його двохсторонні контакти з волинським каштеляном С. Беневським упродовж 1660 р.⁴³. Восени 1659 р. коронний обозний А. Потоцький повідомляв королеві про свою переписку із Т. Носачем, Г. Гуляницьким та іншими старшинами⁴⁴, які відзначалися пропольською орієнтацією⁴⁵. З цього приводу, цілком слушними є слова польського дослідника О. Ласковського: «Грізні товариші зброї старого Хмельницького, досвідчені у багатьох боях, не були щонайменше в той період неблаганними ворогами Речі Посполитої і відданими на смерть і життя союзниками Москви»⁴⁶.

Перебуваючи у Бузівці на значній відстані від епіцентру протистояння, армії Ю. Хмельницького було під силу надолужити втрачений час. Черговим місцем дислокації українців стало селище Прилука Збаразька на схід від Вінниці⁴⁷. На шляху до нього вона короткочасно зупинялася у Животові. Сучасниками подій місто згадується як її опорний пункт⁴⁸. Вказана місцевість дозволяла забезпечити українцям потребу в питній воді, фуражі для коней тощо⁴⁹. Невідомий автор «Щоденника війни з Шереметом» під 28 вересням записав: «дали знати про Хмельницького, що під Прилукою уже п'яту ніч ночує і йде з підмогою до Шеремета»⁵⁰. Тому вважаємо, що у ній українське військо перебувало ще від 23 вересня. В період з 19 по 23 вересня воно пододало відстань орієнтовно у 105 км, що свідчить про їх пришвидшений темп у порівнянні з початковим етапом походу.

Станом на 26 вересня вже відбулося об'єднання з рештою полків на чолі з М. Ханенком, які знаходилися від 12 вересня поблизу Бару. Підставами для подібного міркування є лист гетьмана до київського воєводи того ж таки 26 вересня, в якому повідомлялося про відправку на допомогу головнокомандувачу восьми полків на чолі з генеральним обозним Т. Носачем⁵¹. У такому випадку стає зрозумілою причина довгої стоянки гетьмана у Прилуках. Перебування чотирьох полків у відносній близькості від обозу противника (на пряму близько 93 км) дозволяло отримати більш конкретні дані про хід бойових дій поблизу Любара й відхід російсько-українського війська до Чуднова. Поділяємо припущення П. Кролля щодо імовірності проведення саме тут генеральної старшинської ради з метою вироблення стратегічного плану дій⁵².

У той же час зміст листа Ю. Хмельницького до В. Шереметьєва викликає масу питань. Якщо вісім полків з Т. Носачем відправлялися швидше, з ким тоді і з якою метою залишався позаду Ю. Хмельницький? Немає жодних свідчень щодо повернення до гетьманського табору черкаського та канівського полків із Запорозької Січі⁵³. Їх затримка мотивувалася нібито очікуванням підмоги з боку Г. Ромодановського, який «згідно указу його царської величності, додасть

нам раттю підмогу»⁵⁴. Сам білгородський воєвода у відписці до Олексія Михайловича від 13 жовтня доповідав: «І дня 16 жовтня писав до мене гетьман Юрій Хмельницький, щоб мені з твоїми ратними людьми на допомогу йти до нього самого без всякої затримки»⁵⁵. В тексті документу допущена помилка і насправді мова йде за 16 вересня (а за новим стилем 26 вересня*). В такому випадку постає знову питання: чому тільки зараз українське командування наважилося написати воєводі? Адже про блокаду російсько-українських військ під Любарем їм було відомо раніше. Полковники з достатнім військовим досвідом безумовно мали враховувати довготривалість руху підрозділів Г. Ромодановського до них. Їхнє зволікання суттєво зменшувало шанси російсько-українського війська В. Шереметьєва на успіх у протистоянні з коронною армією та ордою.

Лише 30 вересня українська армія покинула Прилуки і подалася в напрямку Бердичева⁵⁶. Як повідомив бельський воєвода Д. Вишневецький, висланий із своїм роз'їздом для збору інформації, «Хмельницький у вівторок рушив до Бердичева...»⁵⁷. Згідно інформації невідомого автора «Щоденника війни з Шереметом», «Хмельницький назад до Животова пішов, потім від Прилук до Бердичева в ліси подався <...> врешті знов до Животова пішов, щоб його орда в полях не оточила»⁵⁸. Подану інформацію доволі часто використовують історики, котрі нібито засвідчують хаотичні переміщення по населених пунктах, нерішучість українського командування тощо⁵⁹. Ми ставимо під сумнів правдивість цієї інформації, хоча і не виключаємо факту маневрування зі сторони Ю. Хмельницького. Дійсно існують дані про те, що прибувши 2 жовтня до Бердичева, українці наступного дня з невідомих причин покинули його. Їх підтверджує інформація двох польських розвідувальних підрозділів⁶⁰. Однак, реалізуючи подібну операцію, починаючи з 30 вересня, українське військо фізично не могло прибути до Слободища 6 жовтня, оскільки сумарна відстань шляху становила більше двохсот кілометрів.

Причиною нового відступу Ю. Хмельницького, на наш погляд, могла стати обставина прибуття з польського обозу посольства осіб православного обряду із пропозицією припинити кровопролиття й розпочати мирні переговори. Проте українське командування відхилило її, мотивуючи, за словами учасника кампанії, «якістю і силою полків козацьких»⁶¹. Розцінюючи приїзд польських послів як ознаку слабкості польської армії, припускаємо, що гетьман та його оточення здійснили відступ з-під Бердичева з метою скликання ради для обговорення подальших дій та спробі скористатися з вигідного становища. Нарешті 6 жовтня правобережні полки Ю. Хмельницького нарешті з'явилися до Слободища⁶².

Отож, висвітлення даної проблеми дозволяє зробити наступні висновки:

1) основними пунктами просування правобережних полків були Кальніболото – Зарубинці – Бузівка – Животів – Прилуки – Бердичів – Слободище;

* Такої ж думки притримується В. Горобець. Детальніше див. : Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації : стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К., 2001. С. 244; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007. С. 180.

2) аналіз джерел дозволяє нам висловити міркування, що запізнілий виступ правобережних полків гетьмана був спланованим та узгодженим з В. Шереметьєвим і не носив характеру свідомого затягування українським командуванням часу виходу у похід.

3) сповільнений темп їх просування у період з кінця серпня по 19 вересня пояснювався заходами, спрямованими на блокування можливого вторгнення кримської орди хана або ж калги-султана у межі Гетьманщини. В той же час, загроза татарського нападу дозволяла українському командуванню залишатися осторонь головного воєнного протистояння, яке відбувалося поблизу Любара.

На жаль, фрагментарність джерельної бази не дозволяє нам висвітлити події, які стосуються перебування Ю. Хмельницького поблизу Прилук. Хоча саме тут, на наш погляд, відбулося два важливих епізоди – об'єднання з рештою полків на чолі з М. Ханенком і скликання старшинської ради з метою ухвалення стратегічного плану дій. Що він передбачав, судити надзвичайно складно. Можемо лише констатувати наявність у середовищі козацької старшини різного бачення стосовно подальшої участі української армії у цій кампанії. Переважна більшість її представників відносилася до лояльно налаштованих до порозуміння із Річчю Посполитою. Однак, незважаючи на це, українці повільно, але все ж продовжували рухатися до Чуднова.

Примітки:

¹ Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія 1660 року // Зап. наук. тов. ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1912. №110. С. 58; №111. С. 81, 87; 1913. №113. С. 46-47.

² Барсуков А. Род Шереметьевых. СПб., 1888. Т. V. С. 371.

³ Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. S. 60; Його ж : Hniłko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7. X. 1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T. 1. Zeszyt 2. S. 195.

⁴ Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660. Zabrze, 2013. S. 322-323.

⁵ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. S.8.

⁶ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658–1660. Warszawa, 2008. S. 372.

⁷ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – BJ). Rpis. №5. S. 744; Biblioteka im. kz. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). Rpis. №154. S. 335.

⁸ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 346-347.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные-археографическою комиссиею (далі – Акти ЮЗР). СПб., 1853. Т. 5. С. 28, 32-33.

¹⁰ Там само. С. 28.

¹¹ Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів (далі – НБУ-ІР). Ф. II. Спр. №14425-15487. Арк. 228.

¹² Акти ЮЗР... С. 29-31.

- ¹³ Там само. С. 28.
- ¹⁴ Там само. С. 28-29.
- ¹⁵ ВJ. Rpis №5. S. 264.
- ¹⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Іванченка. К. : Т-во «Знання України», 1992. С. 97; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник : Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». К., 1878. С. 62.
- ¹⁷ Акты Московского государства, изданные императорскою академією наук (далі – АМГ) / ред. Д. Я. Самоквасова. СПб., 1901. Т. III. С. 127.
- ¹⁸ ВJ. Rpis №5. S. 294.; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 293.
- ¹⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К. : Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. С. 243.
- ²⁰ Степанков В. Оборона Могилева від поляків у лютому 1660 р. // Перша Могилів-Подільська краєзн. конф. (жовтень 1996 р.). Могилів-Подільський, 1996. С. 39-41.
- ²¹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 370.
- ²² Акти ЮЗР... С. 28, 32-33.
- ²³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 54; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 315.
- ²⁴ Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Boguslawa Radziwiłła // Przegląd Historyczno-Wojskowy [red. O. Laskowski]. Warszawa, 1938. Т. X. S. 115.
- ²⁵ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 291-292; Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. К. : Видав. дім «КМ Академія», 2002. С. 64-65.
- ²⁶ НБУ-ІР. Ф. VIII. Спр. №224/35. Арк. 781.
- ²⁷ Акти ЮЗР... С. 28.
- ²⁸ Polska Akademia Nauk w Krakowe (далі – PAN Kr.), Rpis. №967. S. 270; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Київ-Львів, 2004. С. 166; Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). К., 1941. С. 60.
- ²⁹ АМГ... С. 133.; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 299.
- ³⁰ Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z. r. 1660 // Przegląd Polski. Kraków, 1893. Т. 107. S. 63.
- ³¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 39.
- ³² Акти ЮЗР. СПб., 1878. Т. 10. С. 296.
- ³³ АМГ... С. 141.
- ³⁴ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 317-318; Волк-Карачевський В. Боротьба Польщі с козацеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.. К., 1899. С. 71.
- ³⁵ Універсали українських гетьманів... С. 167.
- ³⁶ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 332.
- ³⁷ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-ego na XVII-sty. «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / Opracował i wydał A. Jablonowski.

Warszawa, 1899–1904. Dział II. S. 15.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 485.

³⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 pp.). К. : Основи, 2003. С. 92; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 58; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 374.

³⁹ Львівська національна бібліотека імені В. Стефаніка, Відділ Рукопису (далі – ЛНБ, ВР). Ф. V. Спр. №189/II. Арк. 1180.

⁴⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Koronny Warszawski (далі – AGAD, AKW). Dział Tatarski. K. 60. T. 34. №24472. S. 2; BCzart. Rpis №154. S. 597.

⁴¹ Drozd J. Stosunek polskich elit do «propolskiej» orientacji w lonie Kozaczyzny za czasów hetmaństwa Pawła Tetery // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukrainkich od XVII do XXI wieku. Warszawa, 2009. S. 218-219; Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер. К., 2006. С. 160.

⁴² AGAD, Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). Dział V. №6865. S. 189-191.

⁴³ BCzart., Rpis №2105. S.245.; Kubala L. Wojny dunki i pokoj oliwski. 1657–1660. Lwów, 1922. S. 626-627.

⁴⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК) / Изд. 2-е, с дополнениями. К., 1898. Т. III. С.382-383.

⁴⁵ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : «Альтернативи», 1997. С. 127.

⁴⁶ Laskowski O. [Recenzia] : Antoni Hniłko. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. 112 s. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1932. T. V. S. 287.

⁴⁷ ПКК... С. 432-433.

⁴⁸ ЛНБ, ВР. Спр. №335/II. Арк. 44зв.; Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. 1845. S. 154.

⁴⁹ Słownik geograficzny... S. 918-924.

⁵⁰ ЛНБ, ІР. Спр. №335/II. Арк. 44.; Ojczyście spominki... S. 154.

⁵¹ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 321; ПКК... С. 432.

⁵² Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 376; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 317-318.

⁵³ Акти ЮЗР... С.28.

⁵⁴ ПКК... С. 432-433.

⁵⁵ АМГ... С. 142.

⁵⁶ РАН Кр. Rpis №1275. S.105; Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Архіви України. К., 2005. №4. С. 94.

⁵⁷ ВJ. Rpis №5. S. 756, 765.

⁵⁸ ЛНБ, ІР. Спр. №335/II. Арк.44.

⁵⁹ Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької стар-

шини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. К., 2007. С. 189-190; Степанков В. В. Загадки Чуднова // Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: зб. матеріалів наук.-пр. конф. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 43.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 96.

⁶⁰ Гордон П. Дневник 1659–1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. М. : Наука, 2003. С. 63.

⁶¹ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hnilko. Warszawa, 1922. Т. III. S. 62, 66.

⁶² Там само. С. 66.; Гордон П. Дневник... С. 63.

Oleksandr Matskov. Hike troops of Yuri Khmelnytsky to Slobozia 1660: the problem of determining its route. Based on the analysis of archival materials, published sources and literature we have attempted to recreate the route the troops of Hetman Yuri Khmelnytsky during the campaign in the autumn of 1660. According to regulations Vasylykivska Rada, the Hetman at the head of the right-Bank regiments were made later and moved another way. Analysis of progress of Ukrainians in settlements allows us to better ascertain the reasons for their delay during the Russo-Ukrainian army V. Sheremeteva was under siege near Lyubar.

Key words: Ukraine, Cossack, Muscovy, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean khanate, Y. Khmelnytsky, V. Sheremetev, the Ukrainian army, the Cossack officers, expedition, route.

Отримано: 10.05.2017 р.

УДК 94(477):321.02(092)«1708»

Олексій Струкевич

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ЗМІНИ ІВАНОМ МАЗЕПОЮ МОНАРШОЇ ПРОТЕКЦІЇ ВОСЕНИ 1708 Р.

Олексій Струкевич. Політико-культурні чинники зміни Іваном Мазепою монаршої протекції восени 1708 р. Стверджується, що такими чинниками були: постійний політико-культурний конфлікт з московською політичною верхівкою щодо змісту підданства, яке українською стороною розумілося як виконання виключно воєнних обов'язків щодо монарха-протектора; сприйняття українськими політиками себе незалежними від московського царя у соціально-економічному сенсі; перешкодження московськими урядовцями виконанню геть-